

GREDE 9; KISWAHILI **SIMPLIFIED NOTES**

CBC RATIONALIZED WORK

Well-organized, simplified learning notes that provide clear, concise information in a logical sequence, making key concepts easily accessible and memorable, enhancing understanding and retention while fostering engagement and facilitating effective study.

By providing a clear focus on key ideas, these Mwalimu Consultancy Notes foster better retention and comprehension, making learning more accessible and enjoyable.

UPDATED VERSION

This is a Free Sample/Overview of the Original Notes

CONTACT US FOR COMPLETE VERSION OF THE NOTES

Mr Isaboke 0746 222 000 / 0742 999 000

MWALIMU CONSULTANCY

YALIYOMO

MALENGO YA KITAIFA YA ELIMU NCHINI KENYA.....	6
MATOKEO YA KIJUMLA YANAYOTARAJIWA KATIKA SHULE YA JUNI A.....	8
KAULI KIINI	9
1. USAFI WA MAZINGIRA	10
1.1. Mjadala	10
1.2. Viakifishi: Alama ya koloni na semi koloni	11
1.3. Vihusishi vya mahali na vya wakati	12
2. MAZOEZI YA VIUNGO VYA MWILI	13
2.1. Sauti ya /b/ na /mb/	13
2.2. Matini ya kujichagulia.....	13
2.3. Barua ya kirafiki.....	14
2.4. Vihusishi vya -a unganifu na vya sababu.....	15
3. UTUNZAJI WA WANYAMA.....	17
3.1. Tashbihi.....	17
3.2. Sitiari	17
3.3. Methali	18
3.4. Ushairi I	18
3.5. Insha ya masimulizi	19
3.6. Vihusishi vilinganishi na kihusishi ‘na’	21
4. UTUNZAJI WA MALIASILI	22
4.1. Vitendawili	22
4.2. Nahau	22
4.3. Kusoma kwa ufasaha.....	23
4.4. Insha ya kubuni: Masimulizi I	23
4.5. -ki- ya masharti na -ka- ya kufuatana kwa vitendo.....	24
5. MITAZAMO HASI YA KIJINSIA.....	25
5.1. Ufahamu wa kusikiliza	25
5.2. Kusoma kwa ufahamu.....	25
5.3. Insha: Shajara I	25
5.4. Hali ya masharti -nge- na -ngali.....	26
6. USALAMA BARABARANI	28
6.1. Kusikiliza kwa kusafiri.....	28
6.2. Kusoma kwa kina: Ushairi II	28
6.3. Insha ya methali	28
6.4. Vielezi vya namna na vya wakati	29
7. HUDUMA KATIKA ASASI ZA KIJAMII.....	31
7.1. Kusikiliza na kutathmini.....	31
7.2. Ufupisho	31
7.3. Insha: Maelezo I.....	32
7.4. Vielezi vya mahali	32

7.5.	Vielezi vya idadi	33
8.	MISUKOSUKO YA KIJAMII	35
8.1.	Uzungumzaji wa kushawishi	35
8.2.	Kusoma kwa kina: Ushairi III.....	35
8.3.	Matumizi ya mabano ()	36
8.4.	Matumizi ya kistari kifupi (-).....	36
8.5.	Ngeli ya U-ZI	37
8.6.	Ngeli ya YA-YA.....	37
9.	MATUMIZI YA VIFAA VYA KIDIJITALI KATIKA BIASHARA.....	39
9.1.	Sauti /j/ na /nj/	39
9.2.	Insha: Masimulizi.....	39
9.3.	Ngeli ya LI	40
9.4.	Ngeli ya KU.....	40
9.5.	Ngeli ya PA-KU-MU.....	41
10.	KUKABILIANA NA MSONGO WA MAWAZO	42
10.1.	Malumbano ya utani.....	42
10.2.	Wahusika katika fasihi.....	42
10.3.	Barua ya kuomba kazi.....	42
10.4.	Vinyume vya vihusishi.....	44
11.	HAKI ZA KIBINADAMU	45
11.1.	Uzungumzaji katika sherehe.....	45
11.2.	Kusoma kwa mapana	45
11.3.	Insha: Maelezo II	45
11.4.	Mnyambuliko wa vitenzi: Kauli ya kutendana	46
11.5.	Mnyambuliko wa vitenzi: Kauli ya kutendana.....	47
11.6.	Mnyambuliko wa vitenzi: Kauli ya kutendesha	47
12.	MAGONJWA YANAYOTOKANA NA MIENENDO YA MAISHA.....	49
12.1.	Ufahamu wa kusikiliza	49
12.2.	Kusoma kwa ufasaha	49
12.3.	Insha: Hotuba ya kushawishi.....	49
12.4.	Sentensi tata.....	51
13.	MSHIKAMANO WA KIJAMII.....	52
13.1.	Mawaidha I.....	52
13.2.	Matumizi ya lugha: Ushairi IV	52
13.3.	Insha: Maelezo III.....	53
13.4.	Ukanushaji wa hali ya masharti ya -nge	53
13.5.	Ukanushaji wa hali ya masharti ya -ngali.....	53
13.6.	Ukanushaji wa hali ya masharti ya -ki.....	54
14.	MATUMIZI YA KODI	55
14.1.	Mawaidha II	55
14.2.	Insha: Shajara II.....	55
14.3.	Udogo wa nomino	57

14.4.	Ukubwa wa nomino	57
15.	MAADILI YA KITAIFA	59
15.1.	Kusikiliza kwa kutathmini	59
15.2.	Ufupisho	59
15.3.	Insha: Kujibu barua pepe	59
15.4.	Usemi halisi na usemi wa taarifa	60

1. MALENGO YA KITAIFA YA ELIMU NCHINI KENYA

Elimu nchini Kenya inatakiwa:

2. Kukuza na kustawisha utaifa, uzalendo na kuendeleza umoja wa kitaifa

Nchini Kenya kuna jamii zenye mila, dini na tamaduni mbalimbali lakini tofauti hizi hazifai kuzitenganisha. Lazima waweze kuishi na kutangamana kama Wakenya. Elimu ina jukumu kuu la kuwezesha vijana kujenga hisia za uzalendo na utaifa kwa kuondoa mivutano na kukuza mielekeo chanya ya kuheshimiana itakayowezesha jamii kuishi pamoja kwa utangamano na kujenga uzalendo ili kuchangia uhai wa taifa.

3. Kukidhi mahitaji ya kijamii, kiuchumi, kiteknolojia na viwanda yanayochangia maendeleo ya kitaifa

Elimu inafaa kuwaandaa vijana wa nchi kutekeleza wajibu wenye umuhimu katika maisha nchini.

4. Mahitaji ya kijamii

Elimu nchini Kenya lazima iwatayarisha vijana kwa mabadiliko ya mielekeo na mahusiano ambayo yanahitajika kwa maendeleo ya haraka ya uchumi wa kisasa. Kuna uwezekano wa kuwa na mapinduzi kimyakimya ya kijamii kutokana na maendeleo ya haraka ya usasa. Elimu inapaswa kuwasaidia vijana kujirekekebisha kutokana na mabadiliko haya.

5. Mahitaji ya kiuchumi

Elimu nchini Kenya inafaa kukuza raia walio na stadi, maarifa, ujuzi na sifa za kibinafsi zinazohitajika kuhimili maendeleo ya kiuchumi. Kenya inajenga uchumi huru na wa kisasa ambao unahitaji wafanyakazi wa kutosha, walio na maarifa yanayohitajika na wa humu nchini.

6. Mahitaji ya kiteknolojia na ya kiviwanda

Elimu nchini Kenya inafaa kuwapa vijana stadi na mielekeo inayohitajika kwa maendeleo ya kiviwanda. Kenya inatambua mabadiliko ya haraka ya kiviwanda na kiteknolojia yanayofanyika, hasa katika ulimwengu ulioendelea. Tunaweza kuwa sehemu ya maendeleo haya ikiwa mfumo wetu wa elimu utalenga kimakusudi maarifa, stadi na mielekeo itakayotayarisha vijana kwa mabadiliko ya yanayoendelea ulimwenguni.

7. Kutoa nafasi ya kujiendeleza na kujitosheleza

Elimu inapaswa kumwezesha mtu kutambua, kukuza na kuimarisha kipawa chake ili aweze kujiendeleza na kujitosheleza. Inafaa kuwawezesha watoto kukuza uwezo wao. Kipengele muhimu cha maendeleo ya kibinafsi ni ujenzi wa tabia ifaayo.

8. Kuwawezesha wananchi kuimarisha maadili na amali za kijamii na kidini

Elimu inakusudiwa kukuza maarifa, stadi na mielekeo itakayoimarisha upataji wa maadili na kuwasaidia watoto kukua wakiwa wenye nidhamu, wanaojitegemea na raia wakamilifu.

9. Kuimarisha usawa wa kijamii na uwajibikaji

Usawa wa kijamii kwa mfano usawa wa kijinsia huimarika watu wa jamii na jinsia zote wanapopata elimu sawa. Elimu inafaa ikuze usawa wa kijamii na uwajibikaji wa kijamii kutokana na mfumo wa elimu unaowezesha fursa sawa ya elimu kwa wote. Inafaa kuwapa watoto wote fursa mbalimbali na zilizo na changamoto kwa mazoezi ya pamoja na ushirika katika huduma za kijamii bila kujali jinsia, uwezo au mazingira ya kijiografia.

10. Kukuza uthamini wa tamaduni mbalimbali nchini Kenya

Elimu inafaa kutoa nafasi kwa wanaosoma kuelewa, kuthamini, kukuza na kudumisha tamaduni faafu na kudondoa zile potofu kulingana na jamii ya wakati uliopo ili kujenga jamii ya kisasa.

11. Kuimarisha utambuzi wa uhusiano wa kimataifa na kukuza mwelekeo chanya kwa mataifa mengine

Kenya kama nchi mojawapo ya jamii ya kimataifa inakusudia elimu iwaelekeze Wakenya kutambua na kuthamini mahusiano ya kimataifa kwa kuzingatia mikataba, uwajibikaji, haki na manufaa yanayoambatana na ushirika huo.

12. Kustawisha mwelekeo chanya kuhusu afya bora na uhifadhi wa mazingira

Elimu inakusudiwa kujenga mielekeo ifaayo miongoni mwa vijana kuhusu udumishaji wa afya bora na mazingira kwa kujiepusha na mienendo inayoweza kudhuru afya ya mwili na akili. Elimu inafaa pia kuimarisha mielekeo chanya kuhusu ukuzaji na uhifadhi wa mazingira. Inafaa kuwaelekeza vijana wa Kenya kukubali haja ya mazingira safi.

«Extracted from the KICD Curriculum designs by Mwalimu Consultancy Ltd.

MATOKEO YA KIJUMLA YANAYOTARAJIWA KATIKA SHULE YA JUNIA

Kufikia mwisho wa Shule ya Junia, mwanafunzi aweze:

- 1. Kujieleza ipasavyo kwa kutumia lugha ya Kiswahili kwa njia ya maandishi na mazungumzo.** Mwanafunzi anatarajiwa kuwa na uwezo wa kutumia Kiswahili kwa ufanisi katika mazungumzo na maandishi, kuweza kuelezea mawazo, hisia na maoni yake kwa usahihi na kwa namna inayofahamika.
- 2. Kuwasiliana ipasavyo katika miktadha mbalimbali ya kijamii.** Mwanafunzi anafundishwa jinsi ya kutumia Kiswahili katika mazingira tofauti kama nyumbani, shuleni, katika jamii na maeneo mengine ya kijamii, akizingatia muktadha wa mazungumzo na heshima kwa wengine.
- 3. Kujenga desturi ya kusoma na kufasiri maandishi kwa ufasaha.** Lengo hili linataka mwanafunzi awe na uwezo wa kusoma maandishi ya Kiswahili na kuyafasiri ipasavyo, ili kuongeza ufanisi katika kujifunza na kuelewa maandiko.
- 4. Kutumia lugha kiubunifu kusimulia na kuandika tungo mbalimbali.** Mwanafunzi anafundishwa kutumia Kiswahili kwa ubunifu katika kuunda na kuandika tungo kama vile hadithi, mashairi na tamthilia, na pia anajengewa uwezo wa kusimulia kwa ufanisi.
- 5. Kushiriki katika shughuli za kijamii zinazochangia ujifunzaji.** Mwanafunzi anahimizwa kushiriki katika shughuli za kijamii, kama vile michezo, majadiliano na shughuli nyingine zinazomjengea uwezo wa kujifunza na kuwasiliana na wengine.
- 6. Kutumia teknolojia ipasavyo katika ujifunzaji na mawasiliano ili kukuza ujuzi wa kidijitali.** Lengo hili linahusiana na kutumia teknolojia kama kompyuta, simu na zana za mtandao katika kujifunza Kiswahili, ikiwa ni pamoja na kutafuta taarifa, mawasiliano na kujifunza.
- 7. Kutumia maadili yanayohitajika maishani kupitia stadi za lugha ya Kiswahili.** Mwanafunzi anafundishwa kutumia Kiswahili kama njia ya kujenga na kudumisha maadili ya kijamii, kama vile heshima, usawa na kujali wengine katika mawasiliano yake.
- 8. Kufurahia na kuthamini lugha ya Kiswahili kama lugha rasmi, ya taifa na kimataifa.** Hii ni juhudi ya kumjengea mwanafunzi mapenzi na kuthamini lugha ya Kiswahili kama sehemu muhimu ya urithi wake, na kuongeza fahamu kuhusu umuhimu wa Kiswahili duniani kote.

1. USAFI WA MAZINGIRA

1.1. Mjadala

- Mjadala ni mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi ya kubadilishana mawazo kuhusu suala fulani.
- Katika mjadala, washiriki hutoa hoja, maoni, na ushahidi ili kueleza mtazamo wao kuhusu suala hilo.
- Lengo la mjadala ni kujenga ufahamu, kubadilishana mawazo, na kutafuta ufumbuzi au msimamo wa pamoja kuhusu suala linalojadiliwa.
- Washiriki katika mjadala huwa na mitazamo tofauti na hutoa hoja zinazokinzana. Kwa sababu hii, mjadala huwa na upande wa kuunga na wa kupinga.
- Washiriki katika mjadala huchukua nafasi mbili: ya msikilizaji na mzungumzaji.
- Wakati wa kusikiliza na kuchangia mjadala, vipengele muhimu vya kuzingatia ni:
 - ❖ Kuitaja bayana mada ya mjadala.
 - ❖ Kutambua kiini cha mjadala na kujikita kwenye kiini hicho kuanzia mwanzo hadi mwisho.
 - ❖ Kuzungumza kwa ukakamavu.
 - ❖ Kusikiliza kwa makini ili kuelewa vyema hoja za wenzako na kutoa maoni yanayosaidia mjadala.
 - ❖ Kuwa tayari kuchangia mjadala kwa heshima.
 - ❖ Kutumia hoja zenye ushahidi ili kuzijengea msingi wa kuaminika.
 - ❖ Kutumia lugha ya heshima hasa unapopinga bila kuwadhalilisha wenzako.
 - ❖ Kuthamini maoni ya wengine hata kama ni tofauti na yako.
 - ❖ Kuwa tayari kusikiliza hoja zako zikikosolewa na kuwa tayari kuzijenga upya kwa msingi wa maoni ya wengine.
 - ❖ Kuwa na ushirikiano mwema na wenzako ili kujenga mjadala.
 - ❖ Kuchangia mawazo mapya au mtazamo mpya kwenye mjadala.
- Vipengele hivi husaidia kuwa na mjadala wenye tija na kujenga mawasiliano mazuri na wenzako.

13. Mfano wa mjadala: Matumizi ya Teknolojia katika Elimu

Petero: Nashukuru kwa kunipa nafasi hii. Teknolojia ina mchango mkubwa katika kuboresha elimu, hasa katika enzi hii ya dijitali. Kwanza, teknolojia inawezesha wanafunzi kupata taarifa kwa urahisi zaidi. Kwa mfano, kwa kutumia mtandao, wanafunzi wanaweza kupata vitabu, makala, na rasilimali nyingine kwa urahisi bila kujali mahali walipo. Pia, matumizi ya vifaa vya elektroniki kama kompyuta na vidonge husaidia wanafunzi kujifunza kwa njia ya picha, video, na maandiko, jambo ambalo linawaongezea ufanisi wa kujifunza. Pili, teknolojia inasaidia walimu katika kufundisha kwa njia bora zaidi. Kwa mfano, walimu wanaweza kutumia programu maalum za kujifunzia na zana za mtandao kutoa mafunzo kwa njia ya muktadha au video. Hii inawasaidia wanafunzi kuelewa masomo kwa njia ya kuvutia zaidi. Hivyo, matumizi ya teknolojia katika elimu ni muhimu sana kwa maendeleo ya kisasa.

Amanda: Nashukuru. Ingawa ni kweli kwamba teknolojia ina faida nyingi, lakini hatufai

kupuuza baadhi ya changamoto zinazohusiana nayo. Kwanza, si kila mwanafunzi anayeweza kufikia teknolojia. Katika maeneo ya vijijini na familia maskini, upatikanaji wa vifaa vya teknolojia kama kompyuta na intaneti ni changamoto kubwa. Hii inawafanya wanafunzi wa maeneo hayo kushindwa kupata fursa sawa na wenzao wa mijini.

Pili, matumizi ya teknolojia yanapoongezeka, kuna hatari ya kupoteza mawasiliano ya ana kwa ana kati ya wanafunzi na walimu. Elimu ya kimwili na mwingiliano wa kijamii ni muhimu kwa ukuaji wa kijamii na kimaadili wa wanafunzi. Ikiwa wanafunzi wanategemea zaidi teknolojia, huenda wakapoteza ufahamu wa uhusiano wa kibinadamu na maadili ya msingi.

Petero : Nashukuru kwa maoni yako. Hata hivyo, napenda kusema kuwa, hata kama upatikanaji wa teknolojia ni changamoto katika baadhi ya maeneo, serikali na mashirika yasiyokuwa

ya kiserikali yanafanya juhudi za kutoa vifaa vya teknolojia kwa shule na wanafunzi wasiojiweza. Aidha, kuna mikakati ya kuongeza upatikanaji wa intaneti katika maeneo ya vijijini.

Pia, elimu ya mtandaoni na matumizi ya teknolojia hayapaswi kuondoa mawasiliano ya ana kwa ana. Badala yake, yanaweza kuwa nyongeza. Teknolojia inapotumika kwa usahihi, inaweza kumwezesha mwanafunzi kufikia masomo ya ziada na kuongeza maarifa yake bila kupoteza umuhimu wa mawasiliano ya kijamii.

Amanda : Ni kweli, juhudi za kuongeza upatikanaji wa teknolojia zinahitajika, lakini bado kuna tofauti kubwa kati ya miji na vijijini. Hii inahitaji juhudi kubwa zaidi. Aidha, napenda kuongeza kuwa, teknolojia inaweza kuleta utegemezi mkubwa kwa wanafunzi. Wanafunzi wanaweza kuwa wanatumia teknolojia kutafuta majibu badala ya kufikiri kwa kina na kutatua matatizo kwa njia ya ubunifu. Hii inaweza kupunguza uwezo wao wa kujitegemea.

1.2. Viakifishi: Alama ya koloni na semi koloni

a) Alama ya koloni (:)

Alama ya koloni hutumiwa:

1. Kutanguliza maneno kwenye orodha, kwa mfano: Ili kudumisha usafi wa mazingira, utahitaji kuwa na vifaa hivi: ufagio, reki, pipa la taka na ndoo ya kupigia deki.
2. Kutenga jina la msemaji na maneno yake halisi katika mazungumzo au tamthilia, kwa mfano: Timona: Mioshi kutoka viwandani huchafua mazingira.
3. Kutenga saa na dakika, kwa mfano: Shughuli ya kusafisha mtaa wetu itafanyika Jumamosi kuanzia saa 8:00 asubuhi.
4. Kuonyesha sehemu ya pili ya sentensi inayofuata wazo katika sehemu ya kwanza, kwa mfano: Utunzaji wa mazingira ndio chanzo cha uhai: tukiupuuza, tutajiangamiza.
5. Kutenga sura na mistari katika maandishi kama ya kitaaluma au kidini.

b) Alama ya semi koloni (;)

Alama ya semikoloni hutumika kama ifuatavyo:

1. Kutenganisha orodha ya maneno au vifungu, ambapo orodha imetenganishwa na koma, kwa mfano: Ukienda mjini utanunua maembe, mboga, na viazi sokoni; unga, sukari, na sabuni katika duka la jumla; na nyama katika bucha.

2. Kuunganisha mawazo yanayohusiana bila kutumia kiunganishi, kwa mfano: Vyoo hivyo vya umma ni safi; wafanyakazi wanavisafisha kila mara. Sisi tulinunua mapipa ya kutupia taka; hatukuwa na pesa za kununua mashine za kusagia karatasi.
3. Kutenga maelezo kwenye orodha ndefu ya maelezo au sentensi ndefu, kwa mfano: Kuna njia nyingi za kutumia taka vyema; kuzikusanya, kuzitenga, na kuzitia kwenye mapipa maalumu tofautitofauti; kuzitumia upya, na kuzisaga kwa mashine maalum.

1.3. Vihusishi vya mahali na vya wakati

a) Vihusishi vya mahali

- Vihusishi ni maneno ambayo hutumiwa kuelezea uhusiano kati ya maneno katika sentensi.
- Vihusishi vya mahali huonyesha uhusiano wa kimahali kati ya nomino na maneno mengine katika sentensi.
- Kwa mfano:
 - ❖ *Mti uko **katikati** ya bustani.*
 - ❖ *Ndege wametua **juu ya miti** iliyopandwa na wanafunzi.*
- Mifano mingine ya vihusishi vya mahali ni:
 - ❖ chini ya
 - ❖ juu ya
 - ❖ kando ya
 - ❖ kati ya
 - ❖ kwenye
 - ❖ mbele ya
 - ❖ ndani ya

b) Vihusishi vya wakati

- Vihusishi vya wakati hutumiwa kuonyesha uhusiano wa muda kati ya vitenzi na maneno mengine katika sentensi.
- Kwa mfano:
 - ❖ *Tuliondoka **kabla** ya mvua kunyesha.*
 - ❖ *Kitabu kilikuwa changu **tangu** Januari.*
- Mifano ya vihusishi vingine vya wakati ni kama vile
 - ❖ tangu
 - ❖ hadi
 - ❖ baada ya
 - ❖ kisha

2. MAZOEZI YA VIUNGO VYA MWILI

2.1. Sauti ya /b/ na /mb/

- Katika Kiswahili, /b/ na /mb/ ni sauti mbili zinazotofautiana kwa namna ya kutamkwa na maana.

a) /b/:

- Sauti hii ni ya kirai, inayotamkwa kwa kuweka midomo pamoja na kuvuta hewa kutoka kwenye mapafu kwa njia rahisi.
- Kwa mfano:
 - ❖ baba
 - ❖ bana
 - ❖ bao
 - ❖ barakoa
 - ❖ basi
 - ❖ beba
 - ❖ begi
 - ❖ bibo
 - ❖ bubu
 - ❖ taabu
- Sauti hii ni ya pekee bila kuwa na sauti yeyote inayotokea kwenye pua.

b) /mb/:

- Hii ni sauti ya kirai inayofuatana na sauti ya /m/, ambapo midomo inakuwa pamoja na hewa kutoka kwenye pua.
- Hii ni nazali kwa sababu hewa hutoka kupitia pua.
- Kwa mfano:
 - ❖ embe
 - ❖ mbao
 - ❖ mbavu
 - ❖ mbegu
 - ❖ mbichi
 - ❖ mbili
 - ❖ mbizi
 - ❖ mboga
 - ❖ mbuga
 - ❖ mbuzi
- Katika /mb/, kuna mtindo wa kutamka kwa kutumia pua, ambapo sauti ya /m/ huunganishwa na sauti ya /b/, wakati /b/ pekee haitoi dalili yoyote ya pua.

2.2. Matini ya kujichagulia

- Matini ya kujichagulia ni matini ambayo mwanafunzi hujiteulia ajisomee. Matini hii inaweza kutoka kwenye kitabu, gazeti au jarida.
- Unapochagua matini, unapaswa kuzingatia mambo kama vile:

- a) Mapendeleo yako. Ni vyema kuchagua matini ambayo unapenda au inayohusu suala ambalo linakuvutia.
- b) Ujuzi wako. Unafaa kujichagulia matini inayolingana na kiwango chako. Isiwe ngumu sana kuelewa wala isiwe ya kiwango cha chini sana.
- c) Inayokufunza maadili. Chagua matini inayokufunza mienendo miema na maarifa mapya. Usichague matini inayokupotosha kimaadili.
- Unaposoma matini ya kujichagulia, zingatia yafuatayo:
 - a) Chagua pahali patulivu pa kusomea.
 - b) Tambua vipengele muhimu vya matini hiyo, kama vile jalada, anwani, mwandishi, mada au suala linalozungumziwa, ukubwa wa matini kwa kurejelea kurasa, kiwango chake, na maelezo kwenye jalada upande wa nyuma.
 - c) Isome matini kijuujuu ili kupata mwelekeo wa kijumla kuhusu matini hiyo.
 - d) Soma tena kwa makini.
 - e) Ukikumbana na maneno mageni au yasiyoeleweka, jaribu kukisia maana yake kwa kuisoma tena sentensi ambapo neno hilo limetumika.
 - f) Nukuu maneno yote mapya au mageni kwako.
 - g) Tumia kamusi kuhakikisha maana sahihi ya maneno hayo.
 - h) Andika vidokezo vya ujumbe muhimu katika matini hiyo.

2.3. Barua ya kirafiki

- Barua ya kujibu barua ya kirafiki huandikwa ili kutoa majibu kwa barua ambayo rafiki au jamaa alikuwa ameituma.
- Ni vyema kujibu barua ya kirafiki uliyoandikiwa ili kuendeleza mawasiliano, kujenga mahusiano bora, kuonyesha shukrani, kueleza hisia na maoni yako, au kutoa habari mpya.
- Ujumbe katika barua ya kujibu barua ya kirafiki hulingana na ujumbe kwenye barua ya kirafiki iliyotumwa.
- Ujumbe huo hutegemea masuala yaliyozungumziwa kwenye barua ya kirafiki ambayo inajibiwa.
- Ni desturi njema kujibu barua ya kirafiki bila kukawia
- Lugha ya kirafiki hutumika katika kujibu barua ya kirafiki. Msamiati unaoteuliwa hudhihirisha uhusiano wa kirafiki uliopo kati ya anayejibu na aliyeandika majibu.
- Kama barua nyingine, barua ya kujibu barua ya kirafiki hufuata muundo wa barua ya kirafiki ya kawaida.
- Barua ya kirafiki huwa na:
 - a) Anwani ya anayeandika
 - b) Tarehe
 - c) Mtajo, kwa mfano: *Kwa rafiki mpendwa*
 - d) Utangulizi: Barua ya kujibu barua ya kirafiki huanza kwa salamu na kumjulia hali unayemjibu
 - e) Mwili: Majibu hutolewa katika sehemu hii. Ni vyema kuandika sehemu hii katika aya, kila aya ikiwa na hoja yake.
 - f) Hitimisho: Barua ya kujibu barua ya kirafiki huhitimishwa kama barua ya kirafiki kwa kutaja uhusiano wa mwandishi na anayeandikiwa. Jina la mwandishi huja chini yake.
- Kumbuka: Sahihi haiwekwi katika barua ya kujibu barua ya kirafiki.

14. Mfano:

Mpendwa Karambu,
Benta Haruni,
S.L.P. 4872-00100,
Maganjoni. 13/08/2025

Pokea salamu za heri njema kutoka kwangu. Ni matumaini yangu kwamba u buheri wa afya.

Nimefurahi kusikia kuwa unaendelea vyema na kuwa masomo ya Gredi ya Tisa yanakupeleka vyema huko Buruburu.

Lengo langu la kukuandikia barua hii ni kukushukuru na kukuarifu kuwa nilipokea barua uliyoniandikia.

Kwanza kabisa, shukrani za dhati zinafaa kutoka kwangu, maana mimi ndiye niliyefaidika zaidi na mwaliko wako. Maelekezo uliyotupatia ya baadhi ya mazoezi ya mwili tunayoweza kufanya mara kwa mara nyumbani na shuleni yamenifaa sana. Ninakupa mkono wa tahania kwa makala yako ambayo bila shaka uliyafanyia utafiti wa kutosha. Hakika, ulitufunza mengi.

Kuhusu swali uliloniuliza kuhusu maoni ya wenzangu tuliohudhuria nao hafla hiyo, yaonekana si mimi tu niliyefaidika. Kweli elimu ni bahari. Tamara anasema alijifunza kwamba mtu anapaswa kuzingatia hali yake ya afya na kuchagua mazoezi ya viungo vya mwili kulingana na umri wake. Barasa naye anasema alishangazwa kwamba kuna mazoezi kwa vijana na kwa wazee! Ati hata bibi yake anaweza kushiriki mazoezi ya mwili kulimwajibisha sana. Kwangu mimi, jambo ambalo sikulijua awali ni kwamba mazoezi yanaweza kumsaidia mtu kupata usingizi bora. Shukrani kwa kazi nzuri uliyofanya.

Shukrani pia kwa kunifahamisha katika barua uliyonitumia kuwa umekubali pendekezo la kuanzisha Chama cha Amirijeshi wa Afya wasio na Mipaka, sawia na chama chenu. Hii itatusaidia kuwahamasisha wanajamii kuhusu masuala mbalimbali ya kiafya.

Nakutakia kila la heri katika shughuli zako zote. Ninatazamia kukutana nawe likizoni ili tufahamishane mengi. Kwa sasa, kwa heri ya kuonana.

Sahibu yako mpendwa,
Benta.

2.4. **Vihusishi vya -a unganifu na vya sababu**

Vihusishi ni maneno ambayo hueleza uhusiano kati ya maneno au vifungu vya maneno katika sentensi.

a) **Vihusishi vya -a unganifu**

- Vihusishi vya **-a unganifu** huonyesha uhusiano baina ya nomino na nyingine au baina ya nomino na kitenzi.
- Kwa mfano: Wanafunzi walicheza mchezo wa kuigiza. Neno 'wa' ni kihusishi cha '**-a unganifu** kinachotumiwa kuonyesha uhusiano kati ya mchezo na uigizaji.
- Kihusishi cha **-a unganifu** huchukua viambishi tofauti kulingana na ngeli ya nomino inayohusishwa.

- Tazama mifano katika sentensi hizi:
- ❖ Kiwiko cha mkono huu kinahitaji kukandwa.
- ❖ Lango la pili ndilo la upande wa timu pinzani.
- ❖ Wanafunzi wa shule yetu hufanya mazoezi ya viungo kila asubuhi.
- ❖ Zoezi la mwisho litafanywa wakati wa mapumziko.

b) **Vihusishi vya sababu**

- Vihusishi vya sababu huonyesha uhusiano wa matukio katika sentensi kwa kutoa sababu.
- Vihusishi vya sababu vinaweza kuwa neno moja, kwa mfano:
 - ❖ ili
 - ❖ maana
- Vinaweza kuwa n maneno zaidi ya moja, kwa mfano:
 - ❖ kwa sababu
 - ❖ kutokana na
 - ❖ kwa ajili ya
- Mifano katika sentensi:
 - (a) Luka ametuzwa kwa sababu ya uhodari wake michezoni.
 - (b) Aliadhibiwa maana alichelewa.

This is A Copyright Property of Mwalimu Consultancy Ltd 0746 222 000.

3.UTUNZAJI WA WANYAMA

3.1. Tashbihi

- Tashbihi ni mbinu ya lugha ambayo hutumiwa kulinganisha au kufananisha kitu na kingine kwa kutumia maneno ya kulinganisha, kama vile: kama, kama vile, ja, mfano wa au mithili ya.
- Mbinu hii hutumiwa kumchorea msikilizaji au msomaji picha ya kinachozungumziwa.
- Tashbihi hufanya maelezo kuwa wazi na ya kuvutia zaidi kwa wasikilizaji au wasomaji.
- Mifano ya tashbihi katika sentensi:

❖ **Ana maneno mengi mithili ya chiriku.**

- ❖ Maliki ana **uso laini kama hariri**.
- ❖ Mbuji hawa wanahitaji kulishwa, la sivyo **watakonda kama ng'onda**.
- ❖ Meko ni **mpole kama njiwa**.
- ❖ Monalisa ana **sauti tamu kama ya ninga**.
- ❖ Msitu ulikuwa **kimya kama kaburi**, ungedhani hamna mnyama yeyote.
- ❖ Munga ni **shujaa kama simba**.
- ❖ Ursula ana **mbio kama duma**.
- ❖ Usiwe **mkaidi kama punda**.
- Tashbihi hutumika katika fasihi simulizi kwa madhumuni mbalimbali, kama vile:
- a) Kufafanua jambo kwa kulinganisha na kitu kingine ili kumrahisishia msikilizaji au msomaji kuelewa jambo.
- b) Kujenga picha au taswira katika akili ya msikilizaji au msomaji ya kinachozungumziwa.
- c) Kuimarisha uelewa. Kwa kufananisha vifaa au hali na nyingine, msikilizaji au msomaji huelewa vyema zaidi.
- d) Kuongeza mvuto. Tashbihi humwondolea msikilizaji au msomaji ukinaifu unaotokana na kutumia lugha kavu.

3.2. Sitiari

- Sitiari ni tamathali za usemi ambazo mzungumzaji au mwandishi hutumia kulinganisha watu au vitu vyenye sifa sawa bila kutumia maneno ya kulinganisha.
- Mtu au kitu hutajwa moja kwa moja kama ndicho hicho kingine.
- Sifa inayovilinganisha vitu hivi haitajwi, lakini mzungumzaji na msikilizaji hutarajiwa kuwa wanaijua.
- Kwa mfano:
- ❖ Huyu **ni kasuku**, humshindi kuiga mambo.
- ❖ Julia **ni kobe** safarini.
- ❖ Kuto **ni kinyonga**, kauli zake haziaminiki.
- ❖ Mukai **ni malaika**, huwezi kumpata akifanya mambo yasiyofaa.
- ❖ Ni vyema kutulia. **Usiwe mwanambuzi**.
- Katika sentensi, **Julia ni kobe**, Julia anatajwa kana kwamba ndiye kobe. Sitiari hii ina maana kwamba hutembea polepole.
- Sitiari hutumiwa:

- a) Kumjengea msikilizaji au msomaji picha kamili ya mtu, kitu au hali ambayo inaelezewa, kwa mfano: Ng'ombe hawa ni nzige. Wamekula mimea yote shambani.
- b) Kuelezea tabia za wahusika, kwa mfano: Maria ni malaika. Hawezi kumdhuru yeyote.
- c) Kuadilisha au kutoa funzo fulani, kwa mfano: Usiwe mkono wa birika, ni vyema kuwasaidia wengine.
- d) Kuongeza ladha kwenye lugha ili kumwondolea msikilizaji ukinaifu, kwa mfano: Macho yake ni nyota usiku, badala ya kusema *Ana macho yanayong'ara*.

3.3. Methali

- Methali ni kauli fupi ambazo hutoa ushauri kuhusu mambo mbalimbali katika jamii.
- Methali:
 - a) hutumia lugha ambayo huonyesha hekima au maarifa ya kiasili. Huundwa kwa sehemu mbili. Kipande cha kwanza hutoa wazo, cha pili hukamilisha wazo hilo, kwa mfano, *Kidole kimoja hakivunji chawa*. Upande wa pili baada ya kituo unakamilisha wazo lililodokezwa katika upande wa kwanza.
 - b) huwa na maana ya juu na ya ndani. Maana ya ndani ndiyo hutoa ujumbe unaowasilishwa.
 - c) hutumia lugha yenye mdundo wa kishairi.
 - d) aghalabu huundwa kwa tamathali za usemi na mbinu nyingine za lugha, kwa mfano, methali: *Ndovu hashindwi na mkonga wake*, imeundwa kwa sitiari. Ndovu ni sitiari ya binadamu, na mkonga wake ni sitiari ya majukumu au changamoto zinazomkabili binadamu.
 - e) hutumia lugha inayofungamana na muktadha wa jamii ambayo imebuni methali hiyo, kwa mfano, methali: *Hasira ya mkizi furaha ya mvuvi*, inafungamana na jamii ya wavuvi, ilhali, methali: *Ndugu wakigombana chukua jembe ukalime*, *wakipatana chukua kapu ukavune*, inahusishwa na jamii ya wakulima.
- Methali hutumiwa:
 1. kutoa maelezo kwa njia ya kulinganisha. Methali: *Macho hayana pazia*, kwa mfano, inaonyesha kwamba macho huona kila kitu. Ukishaona kitu, umekiona; hakuna kufuta kumbukumbu hiyo.
 2. kuelimisha au kuadilisha, kwa mfano, methali: *Haraka haraka haina baraka* inafundisha umuhimu wa kufanya mambo kwa utulivu na kwa umakini.
 3. kutoa ushauri au mwongozo wa maisha, kwa mfano, methali: *Usitukane wakunga na uzazi ungalipo* inashauri watu kuwa waaminifu na kutowapuuza wengine au msaada unaotoka kwao hata kama hawauhitaji kwa sasa.
 4. kuonya. Methali: *Asiyesikia la mkuu huvunjika guu*, kwa mfano, inaonya dhidi ya kupuuza ushauri.
 5. kuongeza ladha katika lugha. Badala ya kutoa maelezo, onyo au ushauri kwa lugha ya kawaida, methali hutumika.

3.4. Ushairi I

- Shairi ni utungo wa kifasihi unaotumia lugha ya kipekee ya mkato kuwasilisha ujumbe.
- Utungo huu unaweza kuimbwa, kukaririwa, kughaniwa au kusomwa.
- Shairi kama utungo wa fasihi andishi huwa na sifa maalumu kama zifuatazo:
 - a) Hutumia lugha ya mkato yenye mpangilio maalumu wa maneno.
 - b) Maneno hufupishwa; kwa mfano, neno *kiwajengea* badala ya *ukiwa jengea* limefupishwa.

- c) Huweza kuvuruga mpangilio wa kawaida wa maneno. Kwa mfano, ‘Likuja wangu mlezi’ kwa kawaida inafaa kuwa ‘Mlezi wangu alikuja.’
- d) Huwa na urudiaji wa sauti, silabi, maneno au mistari. Urudiaji huu huleta mdundo wa kimuziki katika shairi.
- e) Mashairi hupangwa katika beti badala ya aya.
- f) Kila ubeti huundwa kwa mishororo badala ya sentensi.
- g) Kila mshororo wa shairi hugawanywa katika vipande. Shairi linaweza kuwa na kipande kimoja, viwili au vitatu katika kila mshororo. Kipande cha kwanza cha mshororo wa shairi huitwa *ukwapi*, cha pili *utao* na cha tatu huitwa *mwandamizi*.
- h) Kila mshororo huwa na mizani. Mizani ni silabi katika shairi. Mizani ya mwisho katika kila kipande huitwa *vina*.

3.5. Insha ya masimulizi

- Insha ya masimulizi ni insha ambayo husimulia kuhusu tukio au hali fulani. Tukio linalosimuliwa huweza kuwa la kweli au la kubuni.
- Huwa na vipengele vikuu vifuatavyo:
 - a) Ujumbe – Ujumbe ni jambo linalozungumziwa na ndiyo sababu ya kuandika insha ya mwandishi.
 - b) Maudhui – Maudhui ni mambo muhimu yanayokusudiwa kuwasilishwa katika insha.
 - c) Mandhari – Mandhari ni mazingira ya insha. Yanaweza kuwa mandhari ya kiwakati au ya kimahali.
 - d) Ploti – Ploti ni msuko wa matukio au jinsi matukio katika insha yanavyofuatana.
 - e) Mhusika au wahusika – Ni mtu au kiumbe ambacho mwandishi wa insha anatumia kuwasilisha ujumbe wake. Insha ya masimulizi kwa kawaida huwa na mhusika mmoja mkuu. Hata hivyo, inaweza kuwa na wahusika wengine ambao wanaingiliana na mhusika huyu, ama kwa kumsaidia au kumwekea vikwazo.
 - f) Mgogoro – Mgogoro ni mvutano kati ya pande mbili katika kisa cha masimulizi. Mvutano huu au mgogoro ndiyo mwandishi hulenga kuutatua katika insha ya masimulizi.
 - Kwa kurejelea kipengele cha muundo, insha ya masimulizi huwa na mada, utangulizi, mwili na hitimisho.
 - **Mada** – Ni kichwa au anwani ya insha. Mada huteuliwa kulingana na kisa kinachosimuliwa. Mada inastahili kudokeza ujumbe wa insha au mgogoro unaomkumba mhusika.
 - **Utangulizi** – Ndio unaodokeza ujumbe wa insha. Hapa ndipo tatizo kuu au mgogoro unaomkumba mhusika hujitokeza. Mandhari ya hadithi inayosimuliwa huweza kujitokeza hapa.
 - **Mwili** – Hapa ndipo hadithi husimuliwa kwa kutumia mbinu mbalimbali za lugha. Juhudi za mhusika za kukabiliana na mgogoro unaomkumba hujitokeza hapa. Ujumbe pia huendelezwa katika sehemu hii.
 - **Hitimisho** – Hitimisho hujumuisha muhtasari wa ujumbe wa insha. Hiki ndicho kilele cha masimulizi. Ndio mwisho wa hadithi. Mwisho wa matukio ya masimulizi hutolewa hapa. Mwisho huu huweza:

- ❖ Kuonyesha suluhisho la tatizo linalomkumba mhusika.
- ❖ Kumwacha msomaji na taharuki au hamu ya kutaka kujua yaliyompata au yatakayompata mhusika.

15. Mfano wa insha ya masimulizi

Amina aliifungua pazia ya dirisha cha matwana hiyo. Aliangaza macho yake mbele kule-e-e-e. Aliiona mbuga kubwa na pana kama bahari. Aliajabia mbuga hiyo. Fikira zilimtuma kuwazia maelfu kwa maelfu ya wanyama walioishi humo. Aliwaza kuhusu ndovu. Aliwaza kuhusu kifaru. Aliwaza kuhusu duma na simba. Alipomwazia simba, mwili ulimsimka kiasi. Malaika yalimsimama. Alimwogopa simba. Hata hakujua kwa nini alimwogopa mnyama huyo kiasi hicho. Pengine ni kwa sababu Juma alikuwa amemsimulia kisa cha simba mmoja ambaye alikuwa ametoroka kwenye mbuga hiyo na kuishia kwenye zizi la jirani yao. Hayawani huyo aliwafagia mbuzi wa jirani asimbakize hata mmoja!

"Maskini, jirani huyo. Laiti kungalikuwa mchana siku hiyo, pengine majirani wangemsaidia! Kwa bahati njema, ng'ombe walinusurika. Walikuwa na bahati ya mtende. Waliponea chupuchupu kwa sababu walikuwa zizini kulikodhibitiwa sawasawa ili mnyama yeyote asiweze kupenya," Amina alijisemea moyoni huku akiwatazama kongoni waliokuwa wakinywa maji kwenye kidimbwi maalum kilichokuwa kimezingirwa kwa ua wa miti.

Aliyarudisha mawazo yake kwenye safari ambayo, kama alivyoamini yeye, hakuwa ameilalia wala kuiamkia. Ni ziara ambayo ilijikabidhi mikononi mwake au tuseme ilitokana na imani yake kwamba alikuwa amekiinamia kilichokuwa mvunguni mwake. Hata alipoiwazia safari hii, hakujua sababu ya Mzee Salim kuamua kumtuza kwa tendo dogo kama hilo.

"Ku wajenge bata banda ni jambo la kumfanya baba mtu kumtunukia binti yake ziara ya Mbuga ya Kilelecha kweli?" Amina alizidi kuajabia. "Mbuga ambayo inahusudiwa na ulimwengu mzima! Safari yenyewe inafanikishwa gari maalum la kitalii! Anayempeleka huko si mwingine ila baba yake!" Amina aliona vigumu kuamini.

Mwenyewe, Bwana Kazi, alikuwa ameziacha shughuli zake za kazi katika Shirika la Mja wa Heri ambako ndiye Afisa Mkuu Mtendaji. Wengine kwenye safari hii ni watalii kutoka ughaibuni. Amina hakuacha kushangaa kwa tendo hili la baba yake. Hata hivyo, moyo wake ulimkumbusha kwamba mcheza kwao hutuzwa.

"Tazama! Tazama huyo nyumbu! Tazama huyo pundamilia! Ona jinsi wanavyovutia!" Sauti ya mtalii mmoja mwenye asili ya Uingereza ndiyo iliyomtoa Amina kutoka kwenye lindi la mawazo alikokuwa amejitumbukiza. Alipoyainua macho aliona maandishi makubwa kwenye kiingilio cha mbuga hii ya wanyama: "Karibuni kwenye Mbuga ya Wanyama ya Kilelecha. Huku ndiko thamani ya uhai inakopatikana."

Alimwona Mzee Salim akijifungua mkanda wa usalama, akaamini kwamba kweli ndoto yake ya kuizuru mbuga hii ilikuwa imetimia.

3.6. Vihusishi vilinganishi na kihusishi 'na'

a) Vihusishi vilinganishi

- Vihusishi vilinganishi hutumiwa kulinganisha vitu viwili au zaidi kwa kuvifananisha au kuvitofautisha
- Kwa mfano:
 - ❖ juu ya
 - ❖ kama
 - ❖ kati ya
 - ❖ kuliko
 - ❖ kushinda
 - ❖ mithili ya
 - ❖ mpaka
- Mifano katika sentensi:
 - ❖ Ana maringo **sawa na** tausi.
 - ❖ Duma ana mbio **kuliko** wanyama wote.
 - ❖ Musa ni mjanja **kama** sungura.
 - ❖ Ndama huyu ni mtukutu **zaidi** ya mwanambuzi yule.
 - ❖ Paka ni mkubwa **kuliko** panya.
 - ❖ Rahili ni mtiifu **kama** mwanakondoo.
 - ❖ Usiwe mwoga **mithili ya** kunguru.
- Kihusishi kilinganishi kinaweza kuwa neno moja au kikaundwa kwa zaidi ya neno moja, kwa mfano: Ngozi ya mnyama huyu ni laini mithili ya bafta.

b) Kihusishi 'na'

- Kihusishi hiki hutumiwa kuonyesha uhusiano uliopo kati ya nomino na kitenzi au kuonyesha mtendaji katika sentensi.
- Kwa mfano:
 - Alitegwa **na** kamba akaanguka.
 - Kizimba hiki cha kuku kimejengwa **na** kaka yangu.
 - Mbuzi wanalishwa **na** mfugaji.
 - Ng'ombe waliovamiwa **na** kupe walinyunyiziwa dawa.
 - Tindi **na** Fadhili walijawa **na** furaha walipowajengea sungura wao kibanda. Walimu **na** wazazi walifurahishwa **na** juhudi za wanafunzi za kuwatunza wanyama

4. UTUNZAJI WA MALIASILI

4.1. Vitendawili

- Vitendawili ni semi zilizo na maana iliyofichwa ambazo hutolewa kwa hadhira ili ifumbue. Vitendawili huwa na muundo wa swali na jibu.

- Umuhimu wa vitendawili ni kuwa huwafanya wasikilizaji wafikirie kwa kina ili kugundua jibu sahihi. Kwa njia hii, vitendawili hutumiwa kufikirisha.
- Vitendawili aidha huchochea ubunifu, huelimisha na kuburudisha.
- Maana ya vitendawili inaweza kutofautiana katika jamii na tamaduni tofauti.
- Baadhi ya vipengele vya uwasilishaji wa vitendawili ni kama vile:

a) Vitendawili huwasilishwa kwa utaratibu maalumu. Kwa mfano:

Mtegaji: Kitendawili?

Hadhira: Tega!

Mtegaji: Blanketi langu lina madoadoa.

Mmoja wa hadhira: Chapati.

Mtegaji: Ndio, amepata!

b) Iwapo hadhira itakosa kutegua kitendawili, mtegaji huuliza hadhira impe mji, kisha hutoa jibu sahihi. Kwa mfano:

Mtegaji: Kitendawili?

Hadhira: Tega!

Mtegaji: Blanketi langu lina madoadoa.

Mmoja wa hadhira: Chui. **Mtegaji:** La hash! Nipeni mji. **Hadhira:** Mandera

Mtegaji: Nilienda Mandera, watoto wa Mandera wakanituma niwasalimu. Jibu lake ni chapati.

c) Kwa kuwa vitendawili ni tungo za fasihi simulizi, mara nyingi huambatana na hadithi na tanzu nyingine za fasihi simulizi. Katika jamii za Kiafrika, vitendawili vilitanguliza vipindi vya kuhadithiana.

4.2. Nahau

- Nahau ni mojawapo ya semi ambazo huundwa kwa kuweka pamoja maneno ya kawaida ili kuleta maana isiyo ya kawaida.

- Mifano ya nahau:

❖ Meli hiyo **iling'oa nanga** jana asubuhi.

❖ Mfanyakazi aliyekiuka maadili **amepigwa kalamu**.

❖ Shughuli za kuhifadhi Mto Nairobi **zimeshika kasi**.

❖ Wazee **waliokula chumvi** ndio waliowapa vijana ushauri.

- Kwa mfano, *vunja mbavu* ni nahau iliyoundwa kwa kuunganisha maneno mawili ya kawaida ili kuleta maana isiyo ya kawaida, ambayo ni kuchekesha.

- Kwa hivyo, maana ya nahau haifuati moja kwa moja maana ya kawaida ya maneno yanayoiunda.

- Nahau ni muhimu kwa vile hufanya lugha ivutie kwa kutoa ujumbe kwa njia ya kisiri au ya kuficha; huimarisha ubunifu katika matumizi ya lugha na kuondoa uchovu wa lugha kavu katika mazungumzo au maandishi.
- Vipengele vya kimsingi vinavyobainisha nahau ni:
 - a) Nahau huundwa kwa maneno zaidi ya moja; kwa mfano: *kata tamaa, piga moyo konde, paka mafuta kwa mgongo wa chupa*.
 - b) Kwa kawaida, nahau huwa fupi; kwa mfano: *piga gumzo, tia makini*.
 - c) Maana ya nahau hutofautiana na maana ya maneno yanayoiunda; kwa mfano: *kata kamba si kutenganisha kamba, bali ni kufa*.
 - d) Nahau tofauti zinaweza kuwa na maana sawa; kwa mfano, *kutoa rushwa, kuzunguka mbuyu, kutoa mlungula na kutoa chai* zote zinamaanisha kuhonga.

4.3. Kusoma kwa ufasaha

- Kusoma kwa ufasaha ni uwezo wa kusoma maandishi kwa usahihi, haraka, na kuelewa yaliyomo katika maandiko hayo.
- Inahusisha kutumia mbinu mbalimbali za kufahamu maneno, sentensi na maandishi kwa ujumla, ili kuwa na uwezo wa kuelewa, kutafsiri na kutumia taarifa inayopatikana kwenye maandiko kwa usahihi.
- Vifuatavyo ni vipengele muhimu katika kusoma kwa ufasaha:
 - Kutamka maneno ipasavyo. Matamshi bora husaidia msikilizaji kupata ujumbe sahihi.
 - Kusoma kwa kasi inayostahili. Kusoma kwa haraka sana kunaweza kumfanya msikilizaji kupitwa na ujumbe. Kwa upande mwingine, kusoma polepole kunaweza kumchosha msikilizaji.
 - Kuzingatia uakifishaji. Ni muhimu kuzingatia alama za uakifishaji ili ujumbe uweze kueleweka ipasavyo.
 - Kutumia ishara za mwili au viziada vya lugha ipasavyo, kama vile ishara za uso na mikono, ambazo huongeza ubora vikiandamana na matamshi.
 - Kutumia kiimbo kifaacho, yaani kushusha na kupandisha sauti ipasavyo ili kuonyesha hisia zinazoambatana na ujumbe katika matini.

4.4. Insha ya kubuni: Masimulizi I

- Lugha ya kitamathali ni lugha inayotumia tamathali na mbinu nyingine za lugha ili kutia utamu katika uandishi.
- Baadhi ya tamathali zinazotumika katika uandishi ni kama vile:
 - ❖ istiari
 - ❖ kuchanganya ndimi
 - ❖ majazi
 - ❖ maswali ya balagha
 - ❖ methali
 - ❖ misemo
 - ❖ tashbihi

❖ **utohozi**

- Matendo ya wahusika yanahusisha tabia, vitendo, na mienendo ya wahusika katika insha ya masimulizi. Matendo ya wahusika hujenga utambulisho na sifa zao.
- Mandhari ni mazingira yaliyochorewa katika kazi ya kiubunifu. Uchoraji wa mandhari humpa msomaji taswira ya kuweza kufahamu vizuri mazingira yaliyojengewa katika kazi ya kiubunifu.
- Kuzingatia lugha ya kitamathali, matendo ya wahusika na mandhari katika uandishi wa insha ya masimulizi humwezesha msomaji kuelewa vyema kisa kinachosimuliwa kwa kumchorea picha halisi ya mandhari na matukio.

4.5. -ki- ya masharti na -ka- ya kufuatana kwa vitendo

a) **-ki- ya masharti**

- **-ki-** ya masharti hutumika katika sentensi wakati mtu anapotaka kuonyesha kuwa vitenzi katika sentensi vinategemeana.
- Huonyesha kuwa kutokea kwa kitendo kimoja kunategemea kitendo kingine.
- Mifano:
 - ❖ Watu wa**kitumia** teknolojia wataweza kuchimba madini.
 - ❖ Tu**kipanda** miti mingi, viwango vya mvua vitaongezeka.
 - ❖ Mkulima huyu a**kitumia** mbolea ifaayo, atapata mazao mengi.
 - ❖ Hewa i**kiwa** safi, maradhi mengi yatapungua.
 - ❖ Tu**kitunza** mito, tutakuwa na maji safi ya kutosha.

b) **-ka- ya kufuatana kwa vitendo**

- Kiambishi **-ka-** cha kufuatana kwa vitendo hutumiwa kuonyesha kutokea kwa vitendo katika sentensi kimoja baada ya kingine kwa kufuatana.
- Kwa mfano:
 - ❖ Nilipofika shuleni niliingia darasani, ni**ka**weka mkoba kwenye dawati, ni**ka**toa kitabu cha hadithi na kukisoma.
 - ❖ Alikuwa, a**ka**shika mlango, a**ka**ufungua, a**ka**ingia na kuchukua chakula.

5. MITAZAMO HASI YA KIJINSIA

5.1. Ufahamu wa kusikiliza

- Ufahamu wa kusikiliza ni uwezo wa mtu kuelewa anayosikiliza. Ufahamu wa kusikiliza hukuzwa kwa kusikiliza vifungu, habari, au makala yanayosomwa au kusimuliwa kwa makini ili kuelewa ujumbe.
- Vipengele vinavyozingatiwa katika ufahamu wa kusikiliza ni:
 - Kujiandaa kimawazo kusikiliza
 - Kutulia na kumakinika
 - Kuhakikisha hakuna kelele
 - Kumutazama anayesoma au kusimulia kifungu
 - Kujenga picha ya kimawazo ya yale unayosikiliza
 - Kutafakari ujumbe katika kifungu.
- Uwezo wa msikilizaji kukuza ufahamu wa kusikiliza unategemea vigezo vifuatavyo:
 - a) Uwezo wa kuelewa sarufi ya lugha inayotumiwa katika masimulizi
 - b) Ufahamu wa msamiati wa lugha husika
 - c) Uwezo wa kukumbuka yaliyosemwa
 - d) Kuweza kutaja hoja muhimu kutokana na yaliyosikilizwa
 - e) Kutoa ufupisho wa yaliyosikilizwa kwa mdomo.

5.2. Kusoma kwa ufahamu

1. Anza kwa kusoma anwani. Kama kuna picha inayoandama na kifungu, ikague kwanza ili kupata muktadha wa matini hiyo.
2. Bainisha lengo la kusoma, kwa mfano kusoma ili kufahamu msamiati, ili kueleza habari au ili kudondoa habari mahususi.
3. Tilia maanani aina ya msamiati uliotumika.
4. Jaribu kukisia maana ya vifungu na maneno mageni kwa kuzingatia muktadha wa sentensi yalipotumika.
5. Zingatia alama za uakifishaji unaposoma ili kuelewa ujumbe unaokusudiwa vyema.
6. Pitia kusoma tena huku ukitafakari matukio na maelezo kwenye kifungu.

5.3. Insha: Shajara I

- Shajara ni rekodi ya matukio au mambo muhimu yanayotokea kila siku ili kuyawekea kumbukumbu.
- Mambo yanayokusudiwa kufanywa katika siku zijazo pia huweza kuandikwa na kuhifadhiwa katika shajara ili yasisahaulike.
- Kuna aina mbili za shajara:
 1. **Shajara ya kibinafsi** - Mambo ya kibinafsi kuhusu matukio muhimu ya siku fulani huhifadhiwa katika aina hii ya shajara.

2. **Shajara ya kiofisi** - Mipango na matukio muhimu yanayotokea katika shirika fulani huandikwa kwenye shajara ya aina hii ili kuweka kumbukumbu. Kwa kawaida, mashirika yote hutarajiwa kuwa na shajara.

- Vipengele vya shajara ni:

1. **Muundo** - Shajara huwa na kichwa, tarehe na tukio. Tarehe huonyesha siku ambayo mambo yanayonakiliwa yalipotendeka. Tukio lililotendeka siku hiyo au linalopangiwa kufanyika siku hiyo huandikwa chini ya tarehe ya siku hiyo.
2. **Mtindo** - Kimtindo, shajara:
 - o Huandikwa kwa ufupi
 - o Hutumia wakati uliopita kunukuu matukio yaliyotokea siku hiyo
 - o Wakati ujao hutumika kunakili mambo yanayopangwa kufanywa katika muda ujao, hasa katika shajara rasmi.

16. Mfano wa shajara

Shajara ya kibinafsi: Shajara ya Siti Mwendwa Jumatatu 14/10/2025

Nilimtembelea shangazi katika kijiji cha Katena.

Tulizungumzia mpango wangu wa kusomea uandishi baada ya kumaliza masomo yangu ya shuleni.

17. Jumanne 15/10/2025

Nilijiunga na wenzangu shuleni. Tulijadili kuhusu umuhimu wa kupuuza mitazamo hasi ya kijinsia.

Nilivutiwa sana na maoni ya wenzangu.

18. Jumatano 16/10/2025

Ilikuwa siku yangu ya kuzaliwa. Wenzangu waliniandalia karamu shuleni. Nilifurahi sana.

19. Alhamisi 17/10/2025

Tulitembelewa na mshauri nasaha shuleni. Alitushauri kuwa na msimamo thabiti na kutoruhusu mitazamo ya jamii kuhusu jinsia kuwa kikwazo katika kufuata ndoto zetu maishani.

5.4. Hali ya masharti -nge- na -ngali-

20. Hali ya -nge-

- Hali ya masharti inapotumika katika sentensi huwasilisha maana kuwa vitendo vinavyotokea katika sentensi vinategemeana.
- Mifano katika sentensi
 - ❖ Wanafunzi wangesafisha madarasa yao, yangeonekana maridadi.
 - ❖ Okal angetia bidii kazini, angepandishwa cheo.
 - ❖ Kasim angefundishwa jinsi ya kupika, angepika chakula kitamu.
 - ❖ Wachuuzi wikipewa mafunzo, wangepata akiba.
 - ❖ Mitazamo hasi ya kijinsia ingekabiliwa mapema, watu wengi wangepata haki.
- Kwa mfano, katika sentensi: *Ningesoma ningelewa*, inamaanisha kuwa kuelewa kunategemea

Contact Mwalimu Consultancy 0746 222 000 / 0742 999 000 for Complete Notes.

kusoma.

- Hali ya masharti ya *-nge-* inapotumika katika sentensi humaanisha kuwa vitendo vyote vilivyo na *-nge-* ya masharti havikutokea.
- Katika sentensi: *Ningesoma ningeelewa*, ina maana kuwa sikusoma wala sikuelewa.

21. Hali ya -ngali-

- Kama ilivyosemekana hapo awali kuhusu hali ya *-nge-*, hali ya masharti ya *-ngali-* vilevile inapotumika katika sentensi humaanisha kuwa vitendo vyote vilivyo na hali ya masharti ya *-ngali-* vinategemeana na vitendo vyote havikutokea.
- Mifano:
 - **Ningali**kuwa nyumbani, **ningali**fanya kazi hiyo.
 - Wazee **wangali**jua, **wangali**wapeleka watoto wote shuleni.
 - Watoto **wangali**mwona mama yao, **wangali**mkimbilia.
 - **Tungaliku**wa na furaha, **tungali**iishi maisha marefu.
 - Amadi **angali**jua mvua itanyesha, **angali**panda mapema.
- Katika sentensi: *Kungalikuwa na mtetemeko wa ardhi, nyumba hii ingalibokomoka*, ina maana kuwa hakukuwa na mtetemeko wa ardhi, kwa hivyo nyumba haikubomoka.

This is A Copyright Property of Mwalimu Consultancy Ltd 0746 222 000.

POLITE NOTE!

*Take note that this is a Sample of the Well Organized Detailed
Simplified Notes.*

*Call/Text/WhatsApp 0746 222 000 / 0742 999 000 for the
Complete Notes.*

FOR MORE EDUCATIONAL RESOURCES,

CONTACT MR ISABOKE

0746 222 000 / 0742 999 000

Contact Mwalimu Consultancy 0746 222 000 | 0742 999 000 for Complete Notes.

FOR THE FOLLOWING;

- ✓ **ONLINE TUITION**
- ✓ **REVISION NOTES**
- ✓ **SCHEMES OF WORK**
- ✓ **SETBOOKS VIDEOS**
- ✓ **TERMLY EXAMS**
- ✓ **QUICK REVISION KITS**
- ✓ **KCSE PREMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS PREMOCKS**
- ✓ **KPLEA JOINT PREMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS MOCKS**
- ✓ **KPLEA JOINT MOCKS**
- ✓ **KJSEA POSTMOCKS**
- ✓ **TOP SCHOOLS PREDICTIONS**
- ✓ **FINAL EXAM PREDICTIONS**
- ✓ **KPLEA REVEALED SETS**
- ✓ **KPSEA EXAMS**

CALL/TEXT 0746 222 000

mwalimuconsultancy@gmail.com

**THIS IS A PROPERTY OF MWALIMU
CONSULTANCY LTD.**

Powered By Mr Isaboke

Contact Mwalimu Consultancy 0746 222 000 | 0742 999 000 for Complete Notes.

